

ΝΕΑ ΜΕΣΑΙΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΣΤΗ ΔΙΕΝΕΞΗ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

Στο άρθρο αυτό εξετάζουμε τη σχέση των νέων μεσαίων στρωμάτων με το κράτος πρόνοιας. Εφόσον μία από τις κεντρικές λειτουργίες του κράτους πρόνοιας, εκτός από αυτήν της διασφάλισης των όρων συσσώρευσης του κεφαλαίου, είναι η νομιμοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, οι αλλαγές στην κοινωνική δομή όπως αυτές αποτυπώνονται με τη διεύρυνση των νέων μεσαίων στρωμάτων, επηρεάζουν άμεσα τα προνοιακά καθεστώτα. Βεβαίως υπάρχει η δημοσιονομική κρίση, η αναδιάρθρωση της παραγωγής κ.λπ. και ο τρόπος με τον οποίο αυτή μεταφέρεται επιβάλλοντας μια άλλη συνάρθρωση της οικονομικής με την πολιτική σφαίρα. Εντούτοις θα πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα γιατί λόγω χάρι στη μία περίπτωση επιλέγεται μια μονεταριστική πολιτική και στην άλλη μια κεϋνσιανή ή νεοκεϋνσιανή. Και αυτό γιατί θεωρητικά υπάρχει πάντα η δυνατότητα η οικονομική κρίση να αντιμετωπιστεί μέσω της φορολόγησης όλων. Εδώ ο ρόλος των μεσαίων στρωμάτων συνιστά, εξαιτίας της ηγεμονικής (ιδεολογικής) τους θέσης στην κοινωνία, και τον πλέον καθοριστικό παράγοντα κατά την γνώμη μας, για την διατήρηση ή την συρρίκνωση προνοιακών πολιτικών. Θεωρούμε πως η αλλαγή της κοινωνικής δομής προκαλεί και κρίση αντιπροσώπευσης, η οποία εντείνεται σ' ένα βαθμό από την κοινωνική διαφοροποίηση της γυναικείας εργασίας, παράγοντες που απονομιμοποιούν το κράτος να παρέμβει μέσω του φορολογικού συστήματος (ανακατανομή).

Ο **Θανάσης Αλεξίου** διδάσκει Κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

I. Κοινωνική δομή και κράτος πρόνοιας

Σε μεγάλο βαθμό η συρρίκνωση της βιομηχανικής παραγωγής και η αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες) διαμορφώνει στο εσωτερικό των σύγχρονων κοινωνιών νέα δεδομένα και τάσεις, συνεπώς και μια νέα κοινωνική δομή. Κύρια χαρακτηριστικά της νέας κοινωνικής δομής είναι α) η μείωση της βιομηχανικής εργατικής τάξης, β) μια νέα στρωμάτωση στο εσωτερικό της με εργαζομένους στο χώρο των υπηρεσιών (υπαλληλική τάξη) και γ) η διεύρυνση των νέων μεσαίων στρωμάτων (επιστήμονες τεχνικοί κ.ά.).¹ Έτσι στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης απασχολούνταν στις υπηρεσίες το 68,5% της μισθωτής εργασίας, εκ των οποίων 29% είναι επιστήμονες και τεχνικοί, ενώ στη βιομηχανία-μεταποίηση απασχολούνταν μόνο το 29,8% και στον αγροτικό τομέα το 1,7 % της εξαρτημένης εργασίας.² Γίνεται σαφές λοιπόν πως αυτές οι ανακατατάξεις στην κοινωνική δομή προσδιορίζουν διαφορετικά τις ανάγκες και τις προτεραιότητες της κοινωνίας αμφισβητώντας άμεσα πλέον την ενσωματωτική δυναμική του κράτους πρόνοιας, διαμορφώνοντας ωστόσο το κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο για την ανάπτυξη ενός προνοιακού πλουραλισμού. Ανάλογα μάλλον με τη μορφή της κοινωνικής και ταξικής αντιπαράθεσης, όπως αυτή προσδιορίζεται από τις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, την αναδιάρθρωση της παραγωγής και τη θέση των κοινωνικών δυνάμεων στον κοινωνικό χώρο, το κράτος αλλάζει μορφή, γεγονός που εξωτερικεύεται στις διαφοροποιημένες εκδοχές του κράτους πρόνοιας, στα "καθεστώτα προνοιακού καπιταλισμού" (regimes of welfare capitalism), όπως ονομάζει αυτές τις εκδοχές, ο G. Esping-Andersen.³ Αυτονόητο πως αυτές αναφέρονται σε διαφορετικές ιστορικές και κοινωνικές πραγματικότητες.

Εφόσον δεχτούμε πως το κράτος πρόνοιας βασίστηκε στη "συναίνεση" της εργατικής τάξης με το κεφάλαιο, με την έννοια της μερικής κοινωνικοποίησης του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, και η οποία προσδιόριζε, ανάλογα με την περίπτωση το βαθμό αποεμπρευματοποίησης βασικών αναγκών (υγεία, ασφάλιση, εκπαίδευση κ.ά.), είναι μάλλον περισσότερο από αυτονόητο πως η μείωση της βιομηχανικής εργατικής τάξης, οδηγεί, αν όχι στην συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, σίγουρα στον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών και νομιμοποιητικών λειτουργιών του. Βεβαίως η έννοια της "συναίνεσης", η οποία εγγράφεται στο φορντικό-κεϋνσιανό κράτος, δεν αποδίδει ορθά τις διαστάσεις της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης (κρίση υπερσυσσώρευσης), στην οποία είχε περιέλθει το καπιταλιστικό σύστημα, εξαιτίας του εγγενούς σ' αυτό άναρχου τρόπου οργάνωσης της παραγωγής. Να υπενθυμίσουμε πως ο Κεϋνσιανισμός πρότεινε τη ρύθμιση της σφαιράς παραγωγής με εκείνη της ζήτησης ώστε να αποσοβηθούν κρίσεις υποκατανάλωσης. Συνεπώς ο κρατικός παρεμβατισμός, και αυτό ανεξάρτητα από τη μορφή του κράτους (δημοκρατικό ή αυταρχικό) αποσκοπούσε στην αποφυγή αυτών των κρίσεων.

Εντούτοις η παρέμβαση του κράτους λαμβάνει χώρα εν μέσω ενός πατερναλισμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο το κράτος εμφανίζεται να συναλλάσσεται κατ' ιδίαν και πατερναλιστικά με επαγγελματικές ομάδες ή να δέχεται πιέσεις από επαγγελματικές τάξεις, ευνοώντας ανάλογα με την περίπτωση τη μία ή την άλλη ομάδα. Εντούτοις οι ομάδες αυτές και οι σύνδεσμοι εκπροσώπησής τους κάθε άλλο παρά βρίσκονται σε μια διαρκή αντίθεση, όπως συμβαίνει με τους εργάτες και τους εργοδότες. Ο παρτικουλαριστικός χαρακτήρας των ιδιαίτερων συμφερόντων αυτών των ομάδων, καθώς αυτά αρθρώνονται σε συνάρτηση με ένα πρόβλημα (single issue organizations) δεν μπορεί να αναδείξει αυτούς τους επαγγελματικούς συνδέσμούς σε καθολικούς κοινωνικούς εκφραστές με οικουμενική αρμοδιότητα.⁴

Η αντίληψη ότι οι επαγγελματικές τάξεις συνιστούν διακριτές κοινωνικές τάξεις, δίνει την εντύπωση πως αυτές συγκροτούνται πλέον στη σφαίρα του κράτους και όχι στη σφαίρα της παραγωγής (κορπορατισμός). Εφόσον απομονωθούν οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και παραβλεφτεί πώς είναι ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας που γεννά τις επαγγελματικές διαιρέσεις, η κοινωνική πολιτική θα προσδιοριστεί ως πλέγμα κρατικών πολιτικών χωρίς αναφορά στον τρόπο παραγωγής και ιδιοποίησης της υπερεργασίας αλλά και στις αλλαγές στην παραγωγή. Ως προνομιακό πεδίο άσκησης και εφαρμογής κοινωνικής πολιτικής αναδεικνύεται τότε η σφαίρα των σχέσεων του κράτους με την κοινωνία, οι οποίες στην αστική πραγματικότητα διαμεσολαβείται μέσω των δικαιωμάτων του πολίτη. Να υπενθυμίσουμε εδώ πως η έννοια του πολίτη ήρθε να δώσει νομικο-πολιτική υπόσταση στην κατακερματισμένη σε ατομικές εργασίες κοινωνική εργασία. Κατά κάποιο τρόπο η ιδιότητα του πολίτη νομιμοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες, οι οποίες αναπαράγονται με την ίση μεταχείριση άνισων μεταξύ τους ατόμων. Συνεπώς η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται σε πολλά συστήματα κοινωνικής πολιτικής στην ιδιότητα του πολίτη (κοινωνικός μισθός, βασικός μισθός κ.ο.κ.), επικαλύπτει εν πολλοίς την κοινωνική ιδιότητα του ατόμου αλλά και τον τρόπο που αυτό μέσα από διαιρέσεις, διαχωρισμούς και ιδιοποιήσεις προέκυψε. Συνεπώς η περιορισμένη σε περιεχόμενο ισότητα που ενυπάρχει στην ιδιότητα του πολίτη, δεν μπορεί να ανατρέψει ένα ταξικό σύστημα που είναι εξ ορισμού πλήρης ανισότητα, μπορεί όμως να υπονομεύσει, εφόσον υπάρχει η πολιτική δύναμη, όπως αναφέρει ο T. Bottomore, την ανισότητα αυτού του συστήματος.⁵

Έχει αναφερθεί, κυρίως από νεομαρξιστικές προσεγγίσεις, πως η κρίση του κράτους πρόνοιας και του φορντικού-τεϊλορικού εγχειρήματος ειδικότερα, προέκυψε, επειδή εμφανίστηκαν στην κοινωνική δομή νέα κοινωνικά στρώματα με διαφοροποιημένες καταναλωτικές ανάγκες, και ως εκ τούτου, έχουμε, σε αντιδιαστολή με τις παραδοσιακές (εργατικές υποκουλτούρες, εργατική ταυτότητα) νέες διεργασίες συγκρότησης του κοινωνιακού (νέες ταυτότητες, στιλ ζωής κ.ο.κ.), απόρροια μάλλον μεταυλιστικών αξιών (αυτοπραγμάτωση, ατομική αυτονομία κ.ά.), και

πως η εμφάνιση αυτή, εξώθησε στην κρίση του “φορντικού τρόπου συσσώρευσης” που βασιζόταν στη μαζική και τυποποιημένη παραγωγή με (ημι)ειδικευμένη μισθωτή εργασία, υπονοώντας σε τελική ανάλυση πως οι αλλαγές στην παραγωγή (μεταφορντισμός, ευέλικτη εξειδίκευση κ.λπ.) προήλθαν από τη σφαίρα της κατανάλωσης. Παρόλο που οι προσεγγίσεις αυτές αντιλαμβάνονται τον “τρόπο ρύθμισης” ως μια εξωγενή ως προς το “καθεστώς συσσώρευσης” διαδικασία,⁶ ως μια διαδικασία την οποία κατά το δοκούν μπορεί να αναλάβει το κράτος, με την έννοια ότι σχετικοποιούν τη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, περιγράφουν ωστόσο με ικανοποιητικό τρόπο το πρόβλημα αναδεικνύοντας τον ιδιαίτερο ρόλο που τα μεσαία αστικά στρώματα διαδραματίζουν στις σύγχρονες κοινωνίες. Δεδομένης της σημασίας της κατανάλωσης, που δεν έχει μόνο μια οικονομική λειτουργία αλλά έχει και μια ιδεολογική, ο ρόλος αυτών των στρωμάτων στη θεματοποίηση προβλημάτων που απασχολούν τις σύγχρονες κοινωνίες, τόσο όσον αφορά τη διατύπωση του προβλήματος όσο και όσον αφορά τις προτεινόμενες λύσεις γίνεται περισσότερο από καθοριστικός. Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι οι αξίες αυτών των στρωμάτων βρίσκονταν πάντα πιο κοντά στις αξίες του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως έχει αναλυθεί από τους B. Bernstein, P. Bourdieu κ.ά., αλλά είναι και η προνομιακή σχέση που αυτά τα στρώματα διατηρούσαν πάντα με τους χώρους παραγωγής γνώσης και ιδεολογίας (δίδακτρα, πολιτισμικό κεφάλαιο κ.ο.κ.).⁷

Βεβαίως εδώ μας ενδιαφέρει να εξηγήσουμε πρωτίστως τις αλλαγές στο κράτος πρόνοιας μέσα από τις μετατοπίσεις στην κοινωνία και τις ανακατατάξεις στην κοινωνική δομή. Για να συμβεί όμως αυτό πρέπει να κινηθούμε μάλλον σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο θα πρέπει να προσδιορίσουμε τη θέση των μεσαίων στρωμάτων στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, ώστε να προσδιορίσουμε και το εύρος της κοινωνικής δυναμικής που απορρέει από την παρουσία τους στην κοινωνική δομή και στην κοινωνία, και στο δεύτερο επίπεδο τις διεργασίες υποκειμενοποίησης, οι οποίες προκύπτουν από την υιοθέτηση εκ μέρους αυτών των στρωμάτων μιας εφήμερης και ατομοκεντρικής αντίληψης για τη ζωή και την κοινωνία. Η αντίληψη αυτή, απόρροια της θέσης αυτών των στρωμάτων στην παραγωγή, αντανακλά τον τρόπο εργασίας τους.

Η αριθμητική διεύρυνση αυτών των στρωμάτων, όπως αναφέραμε παραπάνω, αυξάνει εκ των πραγμάτων τη διεισδυτικότητά τους σε κοινωνικούς χώρους και σε κοινωνικά στρώματα, καθώς αυτά λειτουργούν και ως κοινωνικοί πολλαπλασιαστές αξιών, συμπεριφορών, στάσεων κ.ά. Στο βαθμό μάλιστα που αυτά δεν προσδένονται στις παραμέτρους του κράτους πρόνοιας, η στάση τους απέναντι στο κράτος πρόνοιας κινείται μεταξύ κριτικής και απόρριψης. Να υπενθυμίσουμε εδώ πως με αντιστάθμισμα την ικανοποίηση των εξατομικευμένων προτιμήσεων αυτών των στρωμάτων, τα στρώματα αυτά συναινούν, όπως συμβαίνει στο “κοινωνικό-δημοκρατικό” μοντέλο των Σκανδιναβικών κρατών στην καθολική κάλυψη και

στην ανάληψη από το κράτος σημαντικού μέρους του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.⁸ Το ίδιο συμβαίνει σ’ ένα βαθμό και με την μετριοπαθή επιλεκτικότητα των κοινωνικών παροχών στη Γαλλία, όπου ένα μεγάλο μέρος των μεσαίων στρωμάτων γίνεται αποδέκτης επιδομάτων (σχολικό επίδομα, επίδομα ενοικίου κ.ά.). Αντίθετα ο επιλεκτικός χαρακτήρας των παροχών στις ΗΠΑ που παραπέμπει περισσότερο στην κοινωνική αρωγή, παρά σ’ ένα σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων αφήνει απέξω τα μεσαία στρώματα, τα οποία και εναντιώνονται στη χρηματοδότηση των παροχών μέσω της φορολογίας.⁹

Σε κάθε περίπτωση η στάση αυτών των στρωμάτων απέναντι στο κράτος πρόνοιας δεν είναι αυτονόητη. Αυτή εξαρτάται από τις αντιφατικές θέσεις που αυτά καταλαμβάνουν στις κοινωνικές σχέσεις, καθώς αυτά ασκούν παράλληλα τόσο λειτουργίες του “συλλογικού εργάτη”, με την έννοια της άμεσης παραγωγικής εργασίας, συνεισφέροντας να ενταχθούν στην εργατική τάξη, όσο και εποπτική εργασία ως διαχειριστές του κεφαλαίου,¹⁰ καθώς συγκροτούν το σώμα των διευθυντών και μάντζερς του εταιρικού καπιταλισμού. Μια πρώτη συνέπεια της διφυούς σχέσης αυτών των στρωμάτων είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ αυτών που ελέγχουν οργανωσιακούς πόρους και ασκούν εποπτεία και αυτών των οποίων οι πόροι περιορίζονται στις ατομικές ικανότητες και στην εξειδίκευση. Η ανταγωνιστική αυτή σχέση προσλαμβάνει συχνά τα χαρακτηριστικά μιας ανοικτής σύγκρουσης με τους επαγγελματίες, οι μόνοι πόροι των οποίων είναι η εξειδίκευση και οι ατομικές ικανότητες, απόρροια εκπαιδευτικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, να προσπαθούν να αμυνθούν ενάντια στην καταπάτηση της εργασιακής τους αυτονομίας από τους “τεχνοκράτες” της τάξης τους που ελέγχουν και διοικούν τους οργανωσιακούς πόρους.¹¹ Σε μεγάλο βαθμό οι πρώτοι που απασχολούνται στην κοινωνία και τον πολιτισμό, –και αναπαράγονται κοινωνικά μέσα από την εκπαίδευση–, δηλαδή σε τομείς παραγωγής αξιών χρήσης, όπως είναι τα δημόσια αγαθά, εμφανίζονται ως υπερασπιστές του κράτους πρόνοιας, σε αντίθεση με τα δεύτερα τα οποία ζητούν την κατάργησή του.

Μια άλλη διάσταση αυτής της αντιπαράθεσης θεματοποιείται από τον P. Bourdieu ως αντίθεση μεταξύ πολιτισμικού και οικονομικού κεφαλαίου. Στη βεμπεριανού τύπου προσέγγιση του P. Bourdieu, όπου το κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό ως ατομική κατάσταση, το πολιτισμικό κεφάλαιο απαξιώνεται και περιθωριοποιείται από τους κατόχους οικονομικού κεφαλαίου. Πραγματικά σε περιόδους κρίσης των δημοσιονομικών μεγεθών του κράτους, η πίεση για δημοσιονομική πειθαρχία επιφέρει μείωση της βάσης απασχόλησης των φορέων εκπαιδευτικού κεφαλαίου, που είναι κυρίως ο δημόσιος τομέας και ίσως αυτός είναι ένας από τους λόγους που στη Γαλλία αλλά και σε άλλες χώρες, τα “στρώματα παιδείας” (Bildungsschichten) αλλά και άλλοι επαγγελματίες ή επιστήμονες, (εκπαιδευτικοί γιατροί και νοσηλευτικό προσωπικό), εναντιώνονται στη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας.

II. Μεσαία στρώματα και οριζόντια στρωματοποίηση (τρόποι ζωής και κατανάλωσης, βιογραφίες κ.ο.κ.)

Τα ζητήματα αυτά αφορούν μάλλον τη μορφολογία μιας αντίφασης, η οποία όπως παραπάνω αναφέραμε, είναι συυφασμένη με την κοινωνική ύπαρξη των νέων μεσαίων στρωμάτων. Εφόσον όμως επιλέξουμε ως κριτήριο ερμηνείας της κοινωνικής συνείδησης αυτών των στρωμάτων, τη θέση τους στον καταμερισμό εργασίας, δηλαδή τον τρόπο εργασίας, θα παρατηρήσουμε ότι τα στρώματα αυτά απασχολούνται σε σημαντικό βαθμό σε μορφές μη τυπικής εργασίας, όπως είναι οι υπηρεσίες, η παραγωγή, η οργάνωση και η επίπτευσης της βιομηχανικής εργασίας και η διαμεσολάβηση γνώσης και πληροφοριών, εφόσον ορίσουμε ως τυπική εργασία τη βιομηχανική (“κατασκευαστική”) εργασία. Η εργασία εδώ μετατρέπεται κατά κάποιο τρόπο, όπως αναφέρει ο C. Offe, σε “αναστοχαστική” δραστηριότητα, έχοντας ως αντικείμενο επεξεργασίας και συντήρησης την ίδια την εργασία, με την έννοια ότι η ίδια η παραγωγή παράγεται νοητικά και οργανωτικά.¹² Καθώς η “αναστοχαστική” εργασία στη μορφή ποιοτικών ικανοτήτων διαχείρισης δεν τυποποιείται εύκολα εξαιτίας των ίδιας της υφής της (ικανότητα διάδρασης και επικοινωνίας, αφοσίωση στο αντικείμενο, ρευστότητα εργασιακού πλαισίου κ.λπ.), αυτή δεν μπορεί να ενταχτεί σ’ ένα ορθολογικό σχήμα άσκησης και οικονομικής αποτελεσματικότητας (μετρησιμότητα της εργασίας, ποσοτικοποίηση του οφέλους κ.ά.), όπως συμβαίνει με τη “κατασκευαστική” βιομηχανική εργασία. Περιορισμένα μόνο τα κριτήρια ορθολογικότητας που χαρακτηρίζουν τη χρησιμοποίηση και τον έλεγχο της εργασιακής δύναμης στην καπιταλιστική παραγωγή εμπορευμάτων και το τειλορικό σύστημα οργάνωσης της εργασίας μπορούν να μεταφερθούν στην παραγωγή τάξης και κανονικότητας που διακρίνει το νέο περιεχόμενο της εργασίας. Η μείωση του βαθμού “τυπικής ορθολογικότητας” της εργασίας στους νέους τομείς (υπηρεσίες, πληροφορίες κ.ά.) παρουσιάζει την εργασία περισσότερο ως “αναστοχαστική” εργασία, ως δυνατότητα αντίδρασης στα μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα και διαχείρισης ρίσκων όσον αφορά το ανώτερο επίπεδο της νέας μη τυπικής εργασίας, και διαχείρισης προϊόντων και αγαθών όσον αφορά το κατώτερο επίπεδο. Η μείωση ή η αύξηση του βαθμού ορθολογικότητας και τυποποίησης της εργασίας, όπως αυτή καταγράφεται στη ζώνη της μη τυπικής εργασίας ή στις άτυπες μορφές εργασίας, διαμορφώνει και διαφορετικά περιεχόμενα εργασίας, δηλαδή διαφορετικές μορφές εργασίας. Λιγότερο ή περισσότερο υπεύθυνες, λιγότερο ή περισσότερο ενδιαφέρουσες, λιγότερο ή περισσότερο επαναληπτικές και μονότονες κ.ο.κ. Τη στιγμή δηλαδή που μέρος της κοινωνικής εργασίας μετασχηματίζεται σε “αναστοχαστική” δραστηριότητα, ένα μεγάλο μέρος της αποειδικεύεται και μετατρέπεται σε μονότονη και επίπονη δραστηριότητα (υπεργολαβία, φασόν κ.ο.κ.).

Αυτή η εξωτερική διαφοροποίηση της εργασίας σε τυπική και μη τυπική με βάση το βαθμό ορθολογικότητας και τυποποίησης, κάνει την πρώτη να εμφανίζεται ως εξω-

γενής συντελεστής που εξασφαλίζει και τυποποιεί το πλαίσιο για την ύπαρξη της μη τυπικής εργασίας, δηλαδή της βιομηχανικής στην οποία η ίδια δεν ανήκει. Ένας παράγοντας, ο οποίος, ενώ εποπτεύει, ρυθμίζει και ταξινομεί την εργασία στο εργοστάσιο, στις υπηρεσίες και αλλού, εμφανίζεται αποδεσμευμένος από την ορθολογικότητα και τις χωροχρονικές δεσμεύσεις της βιομηχανικής παραγωγής. Αυτή η οργανωσιακή, γνωσιακή και πληροφοριακή απόσταση σε λειτουργικό επίπεδο διαμορφώνει την κοινωνικο-οικονομική και πολιτισμική βάση για την ανάδυση νέων αξιών και τρόπων σκέψης που προκαλούν την κοινωνία της (τυπικής) εργασίας και αμφισβητούν τα κριτήρια ορθολογικότητας προκρίνοντας ποιοτικά, μεταύλιστικά μέτρα ταξινόμησης αξιών και πραγμάτων.¹³

Ο διαχωρισμός του “συλλογικού εργάτη”, σ’ ένα σώμα παραγωγών και σ’ ένα σώμα διαχειριστών διαμορφώνει και τους αντίστοιχους τρόπους ζωής που θα καταστούν στη συνέχεια τυπικοί για κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά στρώματα και θα επενδυθούν πολιτισμικά και πολιτιστικά. Κλασσικό παράδειγμα αυτών των τυπικών τρόπων ζωής αποτελούν τα πολιτισμικά μορφώματα της βιομηχανικής (τυπικής) εργασίας, οι εργατικές υποκοουλτούρες, στην εμπέδωση των οποίων συνέβαλαν και τα συστήματα κατανομής και κατανάλωσης του κράτους πρόνοιας, όπως λόγου χάρη η οικιστική πολιτική. Μάλιστα επειδή οι ευδιάκριτες κοινότητες της εργατικής τάξης δεν είναι πλέον εμφανείς γεωγραφικά και επειδή οι πολιτισμοί δεν ήταν πλέον ορατοί κοινωνικά, δημιουργήθηκε η εντύπωση, όπως στον U. Beck πως η ίδια η τάξη εξαφανίστηκε.¹⁴ Αντίστροφα ο κοινωνικός χαρακτήρας των μεσαίων στρωμάτων που διαμορφώνεται μέσα από τη σύντηξη του εργασιακού χρόνου με τον προσωπικό χρόνο, υποσκάπτει τις συμβατικές αξίες για την προσωπική ζωή και την οικογένεια. Σε αντίθεση με την ικανοποίηση πραγματιστικών αναγκών και την κατανάλωση τυποποιημένων προϊόντων που αντιστοιχούσαν στον πειθαρχημένο τρόπο εργασίας του τειλορισμού και στον συμβατικό τρόπο ζωής της πυρηνικής οικογένειας, τα μεσαία στρώματα φαίνεται να προτιμούν την κατανάλωση μεταύλιστικών προϊόντων (εικόνες, στυλ, σύμβολα κ.ά.),¹⁵ μια εξέλιξη που καθιστά τον μεταμοντερνισμό, σύμφωνα με τον F. Jameson ως την κυρίαρχη πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού.¹⁶ Με την αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα, δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις για ένα καθεστώς ελαστικής συσσώρευσης (εργασιακές σχέσεις, παραγωγή μικρής κλίμακας κ.ο.κ.). Η εξέλιξη αυτή έχει ως συνέπεια την υποχώρηση της φορντικής αισθητικής που βασιζόνταν στη μαζική παραγωγή και την επικράτηση της μεταμοντέρνας αισθητικής με έμφαση στο εφήμερο, στην ετερότητα και στο συγκυριακό (εικόνα, μόδα κ.ο.κ.), γεγονός που εξωθεί με τη σειρά του στην εμπορευματοποίηση των πολιτισμικών μορφών.¹⁷ Η αλλαγή της καταναλωτικής συμπεριφοράς αναδεικνύει τον τρόπο κατανάλωσης των νέων μεσαίων στρωμάτων σε εξωτερικό πολιτισμικό σημείο (ταυτότητα) και σε σημείο διαφοροποίησής τους από τα στρώματα της βιομηχανικής εργατικής τάξης.¹⁸

Στο βαθμό που υιοθετεί κανείς την αισθητική προσέγγιση για τα πράγματα που εγγράφεται κυρίως στον μεταμοντερνισμό, θα αποδεχτεί χωρίς ιδιαίτερες αντιρρήσεις την πρωτοκαθεδρία της κατανάλωσης έναντι της παραγωγής στο σχηματισμό ταυτοτήτων. Η ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικο-πολιτισμικών περιβαλλόντων (Milieus), ο πλουραλισμός τρόπων ζωής και βιόκοσμων θα αναζητηθούν, τότε: α) στη συμβολική συγκρότηση των καταναλωτικών αγαθών, και β) στις πρακτικές διάκρισης. Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις είναι αναγκαία η ύπαρξη πολιτισμικού κεφαλαίου τόσο για την αναγνώριση της ειδικής αξίας χρήσης (συμβολισμός) που εμπεριέχεται στα καταναλωτικά αγαθά, τά οποία διατηρούν πάντα και μια αξία χρήσης,¹⁹ όσο και για την αναγνώριση της αισθητικής αξίας ενός αγαθού (μουσική, πίνακας ζωγραφικής κ.ά), και την ανάδειξη συνεπώς των ιδιαίτερων πρακτικών κατανάλωσής του, σε παράγοντα κοινωνικής διάκρισης.²⁰

Βεβαίως η διεύρυνση της κατανάλωσης, συλλογικής ή ατομικής, συνιστά μέρος της λογικής του ύστερου καπιταλισμού όπως αποτυπώθηκε στις κεϋνσιανές πρακτικές του κράτους πρόνοιας. Η σύζευξη του δημόσιου με το ιδιωτικό στοιχείο, που προκύπτει από την ιδιαίτερη φύση του εμπορεύματος εργατική δύναμη, με το κράτος να συμμετέχει ενεργά στην αναπαραγωγή της, η οποία γίνεται έξω από το χώρο που ελέγχεται από το κεφάλαιο και προσφέρεται ως εμπόρευμα (εργασιακή δύναμη), δηλαδή στο βιωματικό χώρο της οικογένειας και της οικιακής εργασίας, μετατρέπει την οικογένεια και το νοικοκυριό σε καταναλωτικούς θυλάκους. Η εξέλιξη αυτή από μόνη της, ενώ αυξάνει δραστικά την κατανάλωση, εξαρτά τη δυνατότητα προς κατανάλωση από την αγοραστική ικανότητα του μισθού και τη συλλογική κατανάλωση που καλύπτεται από τον κοινωνικό μισθό. Βεβαίως επαγγελματικές ομάδες ή ομαδώσεις εφήβων και εθνοπολιτισμικές κοινότητες, αναπτύσσουν τη δικές τους καταναλωτικές κουλτούρες σε μια διαδικασία υποκειμενοποίησης (ταυτοποίησης). Παρ' όλα αυτά η διαφοροποίηση της καταναλωτικής δομής γνωρίζει συγκεκριμένα όρια. Εξάλλου αυτός ο συλλογικός χαρακτήρας των δημόσιων αγαθών και η ομοιογένεια και η ομοιομορφία τους,²¹ συνιστά και ένα από τα σημεία κριτικής στο κράτος πρόνοιας. Καθώς μάλιστα κανείς δεν μπορεί να αποκλειστεί από την κατανάλωσή τους, συνεπώς δεν υπάρχει ατομική πρόθεση για την παραγωγή ή την αγορά τους αυτά δεν προσφέρονται και ως αντικείμενα γοήτρου ενός ατόμου ή μιας ομάδας. Άλλοι μιλούν για κολλεκτιβισμό ενώ άλλοι θεωρούν ως επιβεβλημένη ανάγκη την εκδίπλωση μιας αγοράς στιλ, τρόπων ζωής και ταυτοτήτων ώστε να σχετικοποιηθεί ο καταναλωτικός καταναγκασμός του κράτους πρόνοιας. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη σκέψη για να αντιληφθεί κανείς ότι αυτή η κριτική προέρχεται κυρίως από την πλευρά των μεσαίων στρωμάτων, ο ατομοκεντρισμός των οποίων, απόρροια της κοινωνικής τους θέσης και της αισθητικής τους αντίληψης, δύσκολα μπορεί να ικανοποιηθεί στη μαζική και αδιαφοροποίητη κατανάλωση του κράτους πρόνοιας.

Ένα μοντέλο οριζόντιας κοινωνικής στρωμάτωσης που θα καταγράψει και θα αναδεικνύει υποκειμενικές καταστάσεις και πολιτισμικές συμπεριφορές είναι περισσότερο από απαραίτητο, επειδή κυρίως προβάλλει εκείνα τα στοιχεία που πλαισιώνουν ή τροφοδοτούν την κοινωνική δράση στις σύγχρονες κοινωνίες (γόητρο, κύρος, στιλ κ.ά.). Πραγματικά η ερμηνευτική προσέγγιση των πολλών πραγματικοτήτων, όπως κοινωνικός χώρος, πολιτισμική ομάδα, υποκουλτούρα κ.λπ. έχει τη σημασία του, επειδή κατ' αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται η κοινωνική συνθετότητα και η πληθώρα των δευτερευόντων παραγόντων που επηρεάζουν ατομικές και ομαδικές δράσεις. Ενδεχομένως μάλιστα να ενδείκνυται πολύ περισσότερο για να ερμηνεύσει την κοινωνική δυναμική που αναπτύσσεται από τη διευρυμένη παρουσία μεσαίων στρωμάτων. Ωστόσο μια ερμηνευτική προσέγγιση μπορεί να είναι χρήσιμη στο βαθμό που συνδυάζεται με ένα μοντέλο κάθετης κοινωνικής στρωμάτωσης, το οποίο εντοπίζει τις κυρίαρχες αντιθέσεις αλλά και τον τρόπο με τον οποίο παράγονται σε οριζόντιο επίπεδο ανισότητες και ασυμμετρίες. Δεν είναι δυνατόν να μένει κανείς στην εξέταση της κοινωνικής θέσης με την αντίστοιχη κοινωνική επιβεβαίωση (γόητρο, κύρος κ.ά.) όπως αυτή διαμορφώνεται από την διαφοροποίηση λειτουργιών και ρόλων (τεχνικός καταμερισμός εργασίας), και να μην εξετάζει τη διάταξη αυτών των θέσεων στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Εντούτοις η έμφαση στην εργασιακή διαδικασία αναδεικνύει τις εργασιακές ομάδες σε κριτήριο προσδιορισμού και ταξικής ένταξης. Ούτε είναι δυνατόν να μείνει κανείς στον τύπο κατανάλωσης, ως η καταναλωτική αγορά με τα πολλά καταναλωτικά ήθη να συνιστά τον αποκλειστικό μηχανισμό ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης, όπως αποφαίνεται ο Z. Bauman, στις σύγχρονες (μεταμοντέρνες) κοινωνίες.²² Αλλιώς οδηγούμαστε σε μια νομιναλιστική προσέγγιση των κοινωνικών τάξεων στη βάση υποκειμενικών παραγόντων (νόημα, βίωμα κ.ά.) και στατιστικών κατηγοριών (επάγγελμα, ειδικευση κ.ά.) που και μεν καταγράφουν ποσοτικά την κοινωνική διαφοροποίηση, αδυνατούν εντούτοις να την εξηγήσουν.

Εφόσον λοιπόν φετιχοποιηθούν οι μορφές μέσω των οποίων διαμεσολαβείται η κοινωνική πραγματικότητα, διαταξικά χαρακτηριστικά, όπως τρόποι ζωής και κατανάλωσης, νοοτροπίες κ.ο.κ. αναδεικνύονται σε καθοριστικό παράγοντα κοινωνικής ένταξης και κατάταξης ενώ υποβαθμίζονται αντικειμενικοί (εξωτερικοί) παράγοντες, όπως κοινωνική τάξη και θέση στον καταμερισμό εργασίας. Η εμμονή στην ανάλυση των τρόπων ζωής, των πολιτισμικών περιβαλλόντων και των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων απορρέει από μια θεώρηση που αποδέχεται τη θέση πως η κοινωνική δομή των σύγχρονων κοινωνιών έχει υποστεί μια μετατόπιση προς τα πάνω (Fahrstuhleffekt/σύνδρομο του ανελκυστήρα),²³ θέση που αποτελεί επανεκδοχή γνωστών θέσεων για την κοινωνία των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (Schelsky, Aron, Marshall κ.ά.). Σύμφωνα μ' ένα βασικό εκπρόσωπο αυτών των θέσεων, τον U. Beck, ένα "συλλογικό περισσότερο" σε εισόδημα, σε μόρφωση, σε κινη-

τικότητα, σε δικαιώματα, σε γνώση, σε μαζική κατανάλωση κατέστησε εφικτή αυτήν την εξέλιξη.²⁴ Η μετατόπιση αυτή οδήγησε κατά τον U. Beck προφανώς στη σχετικοποίηση της εργασίας ως παράγοντα δόμησης της κοινωνίας και υποχώρηση των κοινωνικών τάξεων και των αντίστοιχων υπο-πολιτισμικών ταξικών ταυτοτήτων, γεγονός που έθεσε σε κίνηση μια διαδικασία εξατομίκευσης και διεύρυνσης βιοτικών καταστάσεων και τρόπων ζωής και η οποία αμφισβητεί την εγκυρότητα του ιεραρχικού μοντέλου των κοινωνικών τάξεων και των κοινωνικών στρωμάτων. Η κοινωνική αποϊεραρχοποίηση που συμπίπτει με την επέκταση του τομέα των υπηρεσιών και την ανάδειξη της “κοινωνίας των μεσαίων στρωμάτων” αντιστοιχεί σύμφωνα με τον P. Rosanvallon σε μια κίνηση ομογενοποίησης του τρόπου ζωής. Οι τρόποι συλλογικής διαφοροποίησης έχουν εξατομικευτεί σε τέτοιο βαθμό ώστε αντικείμενο έρευνας γίνονται πλέον όχι οι συλλογικές ταυτότητες αλλά οι ατομικές διαδρομές.²⁵ Η εξέλιξη αυτή θέτει σε δοκιμασία τις έως τώρα παραδεδομένες αξιωματικές θέσεις των κοινωνικών επιστημών, όπως λόγου χάρι αυτές που απορρέουν από το “κοινωνιολογικό γεγονός” του Durkheim, δηλαδή την αντιμετώπισή του ως πράγματος (θετικισμός) και την αξίωσή τους για κοινωνική ανάλυση. Καθώς η κοινωνική πραγματικότητα γίνεται ρευστή και μεταβάλλεται συνεχώς, ποσοτικοί μέθοδοι προσέγγισής της χάνουν σύμφωνα με τον P. Rosanvallon τη αναλυτική τους σημασία. Ενδεικτικά εργαλεία προσέγγισης της νέας κοινωνικής πραγματικότητας, όπως διαμορφώνεται από την εγκαθίδρυση της “κοινωνίας των μεσαίων στρωμάτων”, αναδεικνύονται πλέον (προ)επιστημονικοί μέθοδοι της ποιοτικής έρευνας (βιογραφία, προσωπογραφία κ.ά.).²⁶ Το πρόβλημα δεν έγκειται πλέον, σύμφωνα με τον P. Rosanvallon στον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική τάξη επηρεάζει θετικά ή αρνητικά την ατομική κατάσταση, αλλά στην ανάλυση της φύσης των ατομικών διαδρομών, οι οποίες υπό την επίδραση προσωπικών αποτυχιών οδηγούν σε καταστάσεις αποκλεισμού (ευπαθείς θέσεις).²⁷

Εντούτοις δεν είναι όλοι, και εργάτες και αστοί και μεσοαστοί, στον ίδιο βαθμό εκτεθειμένοι στην περιθωριοποίηση, αναφέρουν οι L. Boltanski και E. Chiapello σχολιάζοντας τις θέσεις του P. Rosanvallon,²⁸ υπονοώντας ότι ο κίνδυνος της ανεργίας ή της έκπτωσης εξαρτάται σαφώς από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά (θέση στην παραγωγή, γεωγραφική κατανομή, επάγγελμα, εκπαίδευση, φύλο κ.ο.κ) που προσιδιάζουν σε μια κοινωνική τάξη, και προδιαγράφουν δυνατότητες και περιορισμούς. Η αδυναμία κατηγοριοποίησης των κοινωνικών καταστάσεων των ατόμων με υπερατομικά κριτήρια, οδηγεί όπως είναι φυσικό σ’ ένα επιστημολογικό ριζοσπαστισμό, καθώς αποσυνδέεται το φαινόμενο από τις αιτίες που το δημιουργήσαν και το άτομο από τις δομές που το διαμόρφωσαν. Εφόσον δεν υπάρχουν κοινωνικές τάξεις ή τέλος πάντων κάτι εξωτερικό ως προς τα άτομα, και μονάδα ανάλυσης καθίσταται το άτομο, οι κοινωνικές ανισότητες αντικαθίστανται από τις φυσικές ανισότητες μεταξύ ατόμων. Αυτό που συνδέει (ή χωρίζει) πλέον τα άτομα με την κοινωνία περιορίζεται στα

πολιτισμικά αντανακλαστικά, στην αισθητική κρίση και στο γούστο,²⁹ προνομιακά πεδία άλλωστε υποκειμενοποίησης των μεσαίων στρωμάτων.

III. Κρίση αντιπροσώπευσης και κρίση του κράτους πρόνοιας

Μία από τις συνέπειες των αλλαγών στην κοινωνική δομή και των αναδιαρθρώσεων στην παραγωγή είναι η κρίση αντιπροσώπευσης στην κοινωνία, με την έννοια ότι αποσταθεροποιείται η θεσμική σχέση του κράτους με την κοινωνία, η οποία στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες περνάει κυρίως μέσα από τα πολιτικά κόμματα. Συνεπώς η συρρίκνωση της βιομηχανικής εργατικής τάξης, η αποκέντρωση και ο κατακερματισμός της παραγωγής σε συνάρτηση με τη διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων διαμορφώνουν μια κοινωνική βάση που έρχεται σε διάσταση με τις καθιερωμένες σχέσεις πολιτικής εκπροσώπησης. Παρόλο που η ειδική σχέση που συνδέει την οικονομική με την πολιτική σφαίρα, επιτρέπει έναν θεσμικό διαχωρισμό μεταξύ των δύο σφαιρών,³⁰ –με την έννοια ότι η απόσπαση του κοινωνικού πλεονάσματος (υπεργασία) γίνεται αυτόματα στο χώρο παραγωγής (οικονομία) χωρίς την παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας–, η αυτονομία του κράτους απέναντι στις οικονομικές κρίσεις είναι σχετική. Ασφαλώς και αυτό δεν συμπεριφέρεται στη βάση εξωοικονομικών παραμέτρων. Συνεπώς οι κυκλικές κρίσεις της καπιταλιστικής οικονομίας επηρεάζουν σε συνάρτηση με την ένταση των κοινωνικών αγώνων τη μορφή του κράτους. Αν λοιπόν σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης κοινωνικοποιούνται μέσω της συλλογικής κατανάλωσης τα έξοδα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (υγεία, εκπαίδευση κ.ο.κ.), σε περιόδους οικονομικών κρίσεων που ταυτίζονται με την αναδιάρθρωση της παραγωγής και δέσμευσης εργατικής δύναμης σε νέους τομείς και κλάδους της παραγωγής μειώνονται οι κοινωνικές δαπάνες, σημαντικό μέρος των οποίων μεταφέρεται τώρα για την ανάπτυξη των αντίστοιχων υποδομών στις νέες τεχνολογίες, στην πληροφορική, στη μικροηλεκτρονική κ.ά. ώστε να αποκατασταθεί η κερδοφορία του κεφαλαίου και να συνεχιστεί απρόσκοπτα η κεφαλαιακή συσσώρευση.

Εντούτοις οι αλλαγές αυτές εντείνουν τις ενδοαστικές αντιθέσεις, καθώς η ενίσχυση νέων κλάδων της παραγωγής (Νέα Οικονομία κ.ά.) ευνοεί την ηγεμονία του χρηματιστικού κεφαλαίου,³¹ ενώ η αποσύνδεσή του από τη βιομηχανική παραγωγή και η απελευθέρωση της αγοράς στις δεκαετίες του ’70 και ’80 συνέβαλαν σημαντικά στην αποβιομηχάνιση κυρίως των ΗΠΑ αλλά και των άλλων καπιταλιστικά ανεπτυγμένων χωρών.³² Βεβαίως το κράτος είναι εκεί για να εγγυηθεί μέσω της (σχετικής) αυτονομίας του απέναντι σε τάξεις και στρώματα την αναπαραγωγή της κοινωνίας ως ολότητας, δηλαδή την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής και των σχέσεων κυριαρχίας. Ωστόσο είναι προφανές πως μια μονεταριστική πολιτική, όπως αυτή του Συμφώνου Σταθερότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση ευνοεί περισσότερο το χρηματιστικό-τραπεζιτικό κεφάλαιο (δημοσιονομική πειθαρχία κ.λπ.), απ’ ότι ένας

ηπειρωτικός κεύσιναισμός.³³ Η εσωτερική αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, σε συνάρτηση με τη μείωση της βιομηχανικής εργασίας και τη διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων που αναλύσαμε παραπάνω, προκαλεί και μια κρίση αντιπροσώπευσης, καθώς διαρηγνύεται η κοινωνική βάση της “συναίνεσης” που χαρακτήριζε το φορντικό-κεύσιναινό εγχείρημα. Η μετάβαση προς τη “μεταβιομηχανική” κοινωνία και την “άυλη” εργασία σπάει και την ιστορική σχέση εκπροσώπησης της βιομηχανικής εργατικής τάξης με την Σοσιαλδημοκρατία.³⁴ Η αποκέντρωση και η τμηματοποίηση της παραγωγής (υπεργολαβίες, φασόν κ.λπ.) συνέβαλε επίσης στην κατάρρευση των παραδοσιακών βιομηχανικών κέντρων ενώ σε επίπεδο ιδεολογίας και αξιών ο ατομικισμός των μεσαίων στρωμάτων προσανατολίζεται προς μεταύλιστικές αξίες (ατομική αυτονομία, αυτοπραγμάτωση, επικοινωνία κ.λπ.). Μάλιστα η μετακίνηση της Ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας προς τις αξίες των μεσαίων στρωμάτων (“Κέντρο”) άφησε πολιτικά ακάλυπτο ένα σημαντικό κομμάτι της παραδοσιακής εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία εκτεθειμένα στον εκσυγχρονισμό της παραγωγής και στην απώλεια του συλλογικού κοινωνικού κεφαλαίου (δίκτυα αλληλεγγύης, διαπροσωπικές σχέσεις που βασιζόνταν στην εργασία κ.ο.κ) ψήφισαν ακροδεξιά κόμματα (Γαλλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Αυστρία κ.ά.). Επι πλέον αυτά τα στρώματα φαίνεται να εμφορούνται από υλιστικές αξίες (ανεργία, ανασφάλεια, αναπαρκές εισόδημα κ.ά.).

Το νέο κοινωνικό περιθώριο που προέκυψε από την αναδιάρθρωση της παραγωγής και το νέο προλεταριάτο (υπεργολαβίες, μερική απασχόληση κ.λπ.) της μεταεργασιακής εργατικής τάξης αμφισβητεί την “προνομιακή” σχέση του κράτους (προστατευτική ρύθμιση της μισθιακής σχέσης) με τη βιομηχανική εργατική τάξη. Η αποταξιοποίηση αυτού του τμήματος της εργατικής τάξης βιώνεται και ως αποκοπή από κοινωνικά περιβάλλοντα και παραδοσιακά δίκτυα αλληλεγγύης, μια διεργασία που οδηγεί στην κοινωνική έκπτωση. Στο βαθμό μάλιστα που τα εργατικά συνδικάτα αδυνατούν να εκπροσωπήσουν και το άνεργο ή περιθωριοποιημένο κομμάτι της εργατικής τάξης προσφέροντας έμπρακτα την αλληλεγγύη τους, αυτό παραμένει έκθετο στην εθνικιστική αλληλεγγύη των μεταφασιστικών κινημάτων.

Εάν στη μορφή του κράτους πρόνοιας (Welfare State) η πολιτική ένταξη της εργατικής τάξης απόκτησε ιστορικά συγκεκριμένη μορφή,³⁵ η αποδόμηση του κράτους πρόνοιας, κυρίως με την υιοθέτηση της μονεταριστικής πολιτικής (Συνθήκη Maastricht), διαρρηγνύει με δραματικό τρόπο την οργανική σχέση ανάμεσα στην εργατική τάξη και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα τροφοδοτώντας και μια κρίση αντιπροσώπευσης του πολιτικού συστήματος. Στο βαθμό που η εκνομίκηση των κοινωνικών σχέσεων (Verrechtlichung) εξαντλούνταν στις διαβουλευτικές δομές του κράτους (κορπορατισμός) και δεν υπεισέρχονταν στη σφαίρα της παραγωγής, η κρίση εκπροσώπησης ήταν αναμενόμενη, κυρίως επειδή τα μέσα που έχει στη διάθεσή του το κράτος και προέρχονται πρωτίστως από

την φορολογική πολιτική είναι πεπερασμένα. Και αυτό επειδή η διαδικασία επαναϊδιοποίησης από την κοινωνία των συνθηκών αναπαραγωγής (κράτος πρόνοιας) έχει ένα εξωτερικό όριο, το οποίο εντοπίζεται στη μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας.³⁶

Στο μεταξύ εμφανίζονται μετατοπίσεις στο εσωτερικό των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Αυτά ηγεμονεύονται όλο και περισσότερο από μεσαία στρώματα (κρατικοί υπάλληλοι, διευθυντικά στελέχη κρατικών και ιδιωτικών επιχειρήσεων, στελέχη της εκπαίδευσης και της “κοινωνίας της πληροφορίας” κ.ά.), γεγονός που εξηγεί πολιτικά την προσπάθεια προσεταιρισμού του κεντρώου χώρου. Καθώς αυτά αποξενώνονται από τη βιομηχανική εργατική τάξη, τα παραδοσιακά μικροαστικά και αγροτικά στρώματα, αλλάζει και ο προγραμματικός τους λόγος ενώ εμφανίζεται και ένα πολιτισμικό χάσμα ανάμεσα στην ηγεσία τους και τα λαϊκά και εργατικά στρώματα. Η περίπτωση των τελευταίων προεδρικών εκλογών στη Γαλλία είναι πολύ χαρακτηριστική αυτής της αποξένωσης κυρίως επειδή η “πληθυντική Αριστερά” κινούμενη εκ των πραγμάτων στο πεδίο των μεταύλιστικών αξιών, αποκόπηκε πολιτισμικά από την εργατική τάξη. Για τους Γάλλους σοσιαλιστές, τους οικολόγους και του κομμουνιστές που συγκροτούσαν την σοσιαφιλελεύθερη κυβέρνηση L. Jospin, η πολιτική φαινόταν να είναι περισσότερο ζήτημα “αισθητικής” και όχι ζήτημα εμβάθυνσης των κοινωνικών συμμαχιών με τα λαϊκά και εργατικά στρώματα για να προκύψει και μια πολιτισμική ηγεμονία. Η άνοδος του Εθνικού Μετώπου είναι περισσότερο αποτέλεσμα αυτού του πολιτισμικού χάσματος και λιγότερο το αποτέλεσμα πολιτικής στροφής της γαλλικής εργατικής τάξης. Είναι λοιπόν η διαφοροποίηση της κοινωνικής βάσης αυτών των κομμάτων που τα αποκόβει από τα λαϊκά και εργατικά ερείσματα με αποτέλεσμα να εμφανίζεται ως αποδέκτης της πολιτικής τους όχι ο εργάτης, ο αγρότης και γενικά ο “κόσμος της εργασίας”, αλλά ο “πολίτης”. Από την άλλη η “κοινωνία των πολιτών” ως διαταξικό μόρφωμα παραπέμπει στην τυπική ισότητα και κάθε άλλο παρά αναφέρεται στις κοινωνικές ανισότητες, η άρση των οποίων συνιστούσε στρατηγικό στόχο της ιστορικής Σοσιαλδημοκρατίας. Αυτό που τώρα προβάλλεται ως διακύβευμα δεν είναι ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, αλλά τα ατομικά δικαιώματα, ο σεβασμός της ετερότητας, ο “κοσμοπολιτισμός” κ.ο.κ., δηλαδή το περιεχόμενο του κλασικού φιλελευθερισμού, όπως ταιριάζει εξάλλου στην κοσμοαντίληψη των μεσαίων στρωμάτων. Ας υπενθυμίσουμε εδώ πως επειδή ο φιλελευθερισμός βλέπει την κοινωνία ως άθροισμα ατόμων και όχι ως κοινωνικές σχέσεις, φετιχοποιεί στο απόλυτο τις ελευθερίες του ατόμου, οι οποίες εξάλλου είναι και όρος για να υπάρξει κινητικότητα της εργατικής δύναμης και μετατροπής της σε εμπόρευμα. Για τα μεσαία στρώματα η ιδιότητα του πολίτη παραπέμπει σε δικαιώματα που λειτουργούν α) ως πολιτισμικό στοιχείο (ατομικισμός, αυτοπραγμάτωση, αυτονομία, ελευθεριακός τρόπος ζωής κ.ο.κ.),³⁷ που συγκροτούν ένα υπόστρωμα μεταύλιστικών αξιών, β) ως μέσον διευκόλυνσης της κοι-

ωνικής κινητικότητας που προσδιορίζει τρόπους εργασίας, και γ) ως νομιμοποίηση ενός καταναλωτικού ήθους (ευδαιμονισμός).³⁸

Αν οι αξίες (μεταυλιστικές) και η θεματική αντζέντα (κοινωνική ανέλιξη, αυτοπραγμάτωση, περιβάλλον, ποιότητα ζωής, αυθεντικότητα κ.ά.) συνιστούν μια βασική παράμετρο της “νέας πολιτικής” μπορούμε να παρατηρήσουμε πως κυρίως τα κόμματα της “Νέας Αριστεράς”, (οικολόγοι ακτιβιστές, γυναικείο κίνημα, κίνημα ειρήνης κ.ο.κ.),³⁹ υιοθετούν μεταυλιστικές αξίες ενώ θεματοποιούν προβλήματα και αιτήματα μέσα από μεταμοντέρνες μεθοδολογίες που διακρίνονται εκτός των άλλων και για την αποσπασματικότητα και τον σχετικισμό. Όπως κατέδειξε μάλιστα ο R. Inglehart στη συγκριτική του έρευνα για 43 χώρες, η μεταυλιστική Αριστερά απευθύνεται πρωτίστως στο εκλογικό ακροατήριο των μεσαίων στρωμάτων, τα οποία δεν είναι επίσης θετικά διατεθειμένα απέναντι στη διεύρυνση του δημόσιου τομέα.⁴⁰ Ας σημειώσουμε εδώ την προσήλωση των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων στην κρατική αυθεντία. Καθώς αυτά τα στρώματα αντιλαμβάνονταν το κράτος ως τον εγγυητή της ιδιοκτησίας και της τάξης, αλλά και της προστασίας τους απέναντι στην συγκεντροποίηση/καθετοποίηση της παραγωγής, η εκλογική τους υποστήριξη κατευθύνονταν σε φασιστικά κινήματα (δεκαετία του '30) ή δεξιά κόμματα.⁴¹ Αλλά και τα κόμματα της “Νέας Δεξιάς” φαίνεται να εμφανίζουν μια επιδεκτικότητα σε μεταυλιστικά διακυβεύματα, όπως ανεκτικότητα σε κοινωνικές μειονότητες (τρόπος ζωής, σεξουαλική συμπεριφορά κ.ά.), προστασία της φύσης και του περιβάλλοντος, ισότητα των φύλων, δημοψηφισματικές πρακτικές κ.λπ. Σ’ αυτό συνέβαλε και η αποσύνθεση των στεγανοποιημένων πολιτικών στρατοπέδων και πολιτισμικών θυλάκων ενώ η υποχώρηση εκλογικών συμπεριφορών με βάση την κοινωνική τάξη φαίνεται να αναδεικνυε ως κριτήριο πολιτικής συμπεριφοράς υλιστικές ή μεταυλιστικές αξίες. Η εξέλιξη αυτή μετέφερε το πρόβλημα υπό μορφή διλήμματος στην περιοχή των σοσιαλδημοκρατικών και αριστερών κομμάτων, τα οποία εφόσον προσάρμοζαν καθυστερημένα την πολιτική τους στη βάση του διαχωρισμού υλιστικές vs μεταυλιστικές αξίες θα έχαναν τους νέους και τους ακτιβιστές με τις μεταυλιστικές αξίες, ενώ αν αυτό συνέβαινε πολύ γρήγορα θα έχαναν την εκλογική τους βάση που συγκροτούνταν από την παραδοσιακή εργατική τάξη με τις υλιστικές αξίες.⁴²

Στο βαθμό που οι μεταυλιστικές αξίες συσχετίζονται με τον τρόπο εργασίας και τις αντιλήψεις ζωής μεσαίων στρωμάτων, είναι δυνατόν να εξηγηθεί εν μέρει και η κρίση αντιπροσώπευσης που διαπερνά το κοινωνικο-πολιτικό σύστημα. Εντούτοις η υπαρξιακή ασφάλεια αλλά και η άμβλυση των εισοδηματικών (κοινωνικών) ανισοτήτων και η κοινωνική κινητικότητα που συνιστούν κατά τον R. Inglehart τους αναγκαίους όρους για την κατίσχυση μεταυλιστικών αξιών,⁴³ δεν φαίνεται να είναι και τόσο αυτονόητοι ακόμη και για τις κοινωνίες της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Λόγου χάρι στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιταλία και την Ολλανδία έχουμε στην εικοσαετία

1975-1995 μια όξυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων.⁴⁴ Η ικανοποίηση των βασικών αναγκών δεν φαίνεται να διασφαλίζεται πλέον για ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού ενώ η ανασφάλεια συνοδεύει επίσης ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση σχεδόν το 18% του πληθυσμού διαθέτει το 60% του μέσου αναγκαίου εισοδήματος που είναι προϋπόθεση για να ζήσει κάποιος σε συνθήκες αξιοπρέπειας.⁴⁵ Συνεπώς υπάρχει ένα ερώτημα, α) εάν και κατά πόσον αυτές οι αξίες (μεταυλιστικές) μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές για ολόκληρη την κοινωνία, και β) εάν μεθοδολογικά είναι σωστός αυτός ο διαχωρισμός, καθώς δεν αποκλείεται στις υλιστικές αξίες να εμπεριέχονται και μεταυλιστικές και το αντίστροφο. Η απόδοση αυτών των διαχωρισμών σε ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά, όπως συνέβη με την “κουλτούρα της φτώχειας” (Ο. Lewis), με την έννοια ότι κάποια στρώματα του πληθυσμού αναπτύσσουν συγκεκριμένες νοοτροπίες και προσανατολίζονται προς συγκεκριμένες αξίες,⁴⁶ μάλλον ατυχής θα ήταν καθώς αχρηστεύει πλήρως την ευρετικότητα αυτού του αναλυτικού εργαλείου.

Σε κάθε περίπτωση όμως τόσο οι ανάγκες των μεσαίων στρωμάτων όσο και οι αξίες τους έρχονται σε διάσταση με τις ανάγκες και τις αξίες που το κράτος πρόνοιας καλείται να ικανοποιήσει. Καθώς αυτό παράγει πρωτίστως αξίες χρήσης (δημόσια αγαθά) από την κατανάλωση των οποίων δεν αποκλείεται κανείς, αποθαρρύνει τον πλουραλισμό τρόπων κατανάλωσης με τους αντίστοιχους συμβολισμούς (κύρος, γόητρο κ.ά.) μέσω των οποίων υποκειμενοποιούνται τα μεσαία στρώματα. Μάλιστα η μετανεωτερική θεώρηση της κοινωνίας αντιδιαστέλλοντας σκοπίμως το συλλογικό στοιχείο που εμπεριέχεται στο “δημόσιο” του κράτους πρόνοιας που αποτυπώνεται στη συλλογική κατανάλωση (υπηρεσίες και αγαθά που καταναλώνονται συλλογικά από την εργατική τάξη: υγεία, εκπαίδευση, κατάρτιση κ.λπ.) με το ατομικό, το οποίο ενυπάρχει στο “ιδιωτικό” και αρθρώνεται στα εξατομικευμένα περιβάλλοντα αυτών των στρωμάτων, οδηγείται σε μια εξατομίκευση του κοινωνικού προβλήματος, εξατομίκευση που με τη σειρά της εξατομικεύει και τις συλλογικότητες. Στη θέση της (φορντικής) εργατικής τάξης που συγκροτεί τη συλλογικότητα του κράτους πρόνοιας, αντιπαράθεται η εξατομίκευση (Individualisierung), η πολυπολιτισμική πανσπερμία με τις ατομικότητες και τις ιδιαιτερότητες της μεταμοντέρνας κατάστασης που υποσκάπτει όμως οποιαδήποτε δυνατότητα συγκρότησης του κοινωνιακού. Η νέα σχέση αντιπροσώπευσης στην κοινωνία που διαμορφώνεται από την αναδιάρθρωση της παραγωγής (τριτογενεοποίηση/τεταρτογενεοποίηση της παραγωγής) και την ιδεολογική ηγεμονία των μεσαίων στρωμάτων, η οποία μπορεί να εκφράζεται και από εναλλακτικούς πολιτικούς σχηματισμούς (Πράσινοι, κόμματα οικολόγων κ.λπ.) πιέζει σε μια κατεύθυνση συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας. Στο νέο κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο σύμφωνα με τον J. Habermas οι κοινωνικές συγκρούσεις δεν πυροδοτούνται πλέον από προβλήματα διανομής αλλά από ζητήματα που έχουν σχέση με τη “γραμματική των τρόπων ζωής”, πρω-

ταρχικό δεν είναι οι παροχές του κράτους πρόνοιας αλλά η υπεράσπιση μεταϋλιστικών αγαθών: η αποκατάσταση τρόπων ζωής (βιόκοσμοι) που κινδυνεύουν από τα πραγματοποιημένα συστήματα της αγοράς.⁴⁷ Ασφαλώς και η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, επιβάλλει στους “πελάτες” του μια “ανηλικότητα” (infantilization) και μέσω ενός πυκνού δικτύου επιτήρησης περιορίζει σημαντικά τη δυνατότητα να αποφασίζουν αυτόνομα.⁴⁸ Εντούτοις η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας στην κοινωνία δεν είχε ποτέ ως στόχο τα μεσαία αστικά στρώματα. Αν τα μεσαία στρώματα βλέπουν σήμερα το κράτος πρόνοιας ως απειλή για την ιδιωτική τους σφαίρα –η οποία (ιδιωτική σφαίρα), ως γνωστόν, χρειάζεται επαρκή χώρο για να απλωθεί και πολιτισμικό και γλωσσικό κεφάλαιο για να αρθρωθεί–, δεν σημαίνει ότι αυτό είναι και το κυρίαρχο πρόβλημα ολόκληρης της κοινωνίας. Επομένως η αντίληψη πως το κράτος πρόνοιας απειλεί τους ατομικούς ή τους διϋποκειμενικούς βιόκοσμους με αποικιοποίηση και πραγματοποίηση νομιμοποιεί σ’ ένα άλλο επίπεδο και το αίτημα για “λιγότερο κράτος”, και έμμεσα την απαλλαγή των μεσαίων στρωμάτων από φόρους.⁴⁹

Από την άλλη η διαχείριση και ο κατακερματισμός των πρωτογενών δικτύων από το κράτος πρόνοιας διαρρηγνύει οργανικές αναφορές, αυξάνοντας το αίσθημα της αποξένωσης και του ξεριζώματος, κυρίως στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, γεγονός που αυξάνει τη δυσaráσκεία τους προκαλώντας και ταυτοτικά προβλήματα που θεματοποιούνται από εθνολαϊκιστικά κόμματα. Στο βαθμό που οι τελευταίες θέσεις ιδεολογικοποιούνται συγκροτούν ένα διακριτό πόλο απ’ όπου ασκείται κριτική στο κράτος πρόνοιας. Ένα επιχείρημα που ανασύρεται από το παρελθόν, κάνει λόγο για την εξάρτηση των φτωχών από τις κρατικές παροχές που έχει ως αποτέλεσμα την αναστολή οποιαδήποτε πρόθεσης για ανεύρεση εργασίας.⁵⁰ Επιπροσθέτως η “κατάχρηση” των προνοιακών παροχών από τους μετανάστες, (προνοιακός σοβινισμός) που θεματοποιείται πάλι από εθνολαϊκιστικά κόμματα,⁵¹ αξιώνει ένα τέλος στη “γεναιοδωρία” του κράτους πρόνοιας απέναντι σε μη μέλη της εθνικής κοινότητας.

III. 1. Γυναικεία απασχόληση και κρίση του κράτους πρόνοιας

Δεν είναι μόνο η έντονη παρουσία των μεσαίων στρωμάτων στον καταμερισμό εργασίας, ή, η τάξη των ανέργων και των (υπο)απασχολούμενων ανδρών στις άτυπες μορφές εργασίας που προκαλούν την αντιπροσωπευτικότητα των σχέσεων κυριαρχίας και κατ’ επέκταση του κράτους πρόνοιας, αλλά και ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας, όπως διαμορφώνεται από τον σχηματισμό ενός γυναικείου μεταβιομηχανικού προλεταριάτου. Στον πατερναλιστικό οικογενεισμό του κράτους πρόνοιας που εμπεδώθηκε στην μεταπολεμική περίοδο μονάδα αναφοράς γίνονταν η οικογένεια με τον άνδρα εργαζόμενο. Η κοινωνική θέση της οικογένειας ήταν παράγωγη, προέκυπτε δηλαδή από το επάγγελμα και την απασχόληση του άντρα. Η συμμετοχή της γυναίκας στην αγορά εργασίας εθεωρείτο πως δεν

επηρεάζει την ταξική θέση της οικογένειας, παρόλο που είναι περισσότερο από αυτονόητο πως η εργασία της γυναίκας αλλάζει τις βιοτικές δυνατότητες της οικογένειας, πόσο μάλλον όταν η εργασία της διαφοροποιείται ταξικά από εκείνη του συζύγου.⁵² Οι αντιλήψεις αυτές νομιμοποιούσαν μια κατατημημένη αγορά εργασίας με τους άντρες να προσφέρουν την εργασία τους στην κύρια αγορά εργασίας έχοντας διασφαλίσει καλές αμοιβές και προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης σε αντίθεση με την εργασία των γυναικών που προσφέρετο υποπληρωμένη και χωρίς δυνατότητες εξέλιξης στην δευτερεύουσα αγορά εργασίας.⁵³

Ωστόσο η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας στο βιοματικό χώρο της οικογένειας είχε ως στόχο τη μετατροπή της οικογένειας σε καταναλωτική μονάδα και τον έλεγχο της εργατικής δύναμης. Από την άλλη η διεύρυνση των προνοιακών παροχών ενθάρρυνε ένα κύμα ατομικισμού, το οποίο με τη σειρά του υπέσκαψε παραδοσιακά οικογενειακά δίκτυα.⁵⁴ Ενδεχομένως και στο βαθμό που η κρατική παρέμβαση συνδυαζόταν με υποδομές φύλαξης και ανατροφής των παιδιών να δημιουργούσε και τις θετικές προϋποθέσεις για την είσοδο της γυναίκας στη σφαίρα της αμειβόμενης εργασίας. Σημαντική εδώ ήταν και η συμβολή του φεμινισμού ό οποίος ενθάρρυνε τη γυναίκα να εξέλθει από τη συμβολική οικιακή τάξη και να εισέλθει στο χώρο της παραγωγής.⁵⁵ Παρόλα αυτά η γυναίκα της εργατικής οικογένειας συνέχιζε σύμφωνα με την D. Smith να προσφέρει στο πλαίσιο μιας μη ισότιμης σχέσης μη εμπορεύσιμες (οικιακές) υπηρεσίες προς όφελος του συζύγου και κατ’ επέκταση του καπιταλιστή εργοδότη.⁵⁶ Ενώ ο σύζυγος είναι σε θέση χάρη στο μισθό του να αποκτήσει τις οικιακές υπηρεσίες από την αγορά, δεν συμβαίνει σύμφωνα με την D. Smith το ίδιο και για την γυναίκα, της οποίας η εργασία δεν είναι εμπορεύσιμη και αμειβόμενη.⁵⁷ Συνεπώς αυτή εξαρτάται πλήρως από τον σύζυγό της, ο οποίος και της προσφέρει τα μέσα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης της. Το όφελος για τον εργοδότη προκύπτει από το γεγονός ότι το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης παραμένει χαμηλό και δεν μετακυλιέται στον μισθό του εργάτη. Μέσω αυτής της κρίσιμης κοινωνικής λειτουργίας, την οποία εκπληρώνει η οικιακή εργασία διαμεσολαμβάνονται κοινωνικά οι ενδο-οικογενειακές σχέσεις, με την μη αμειβόμενη γυναικεία εργασία να συμμετέχει έμμεσα στην παραγωγή υπεραξίας.⁵⁸ Από την άλλη το κράτος εξοικονομεί πόρους τους οποίους αλλιώς θα έπρεπε να δεσμεύσει στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, μια κρίσιμη κοινωνική λειτουργία την οποία το κράτος ασκεί με το μικρότερο γι’ αυτό κόστος.⁵⁹ Εντούτοις η μαζική έξοδος της γυναίκας από την οικιακή εργασία που συντελέστηκε ενόσω διευρύνετο ο τριτογενής, κυρίως όμως ο τεταρτογενής τομέας, συνδυάστηκε με την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης. Για παράδειγμα πάνω από το 90% της συνολικής απασχόλησης στην “πληροφορική”, δηλαδή στην εργασία πληροφορολόγησης με υπολογιστή (εισαγωγή και επεξεργασία στοιχείων), στην Ελλάδα είναι γυναίκες.⁶⁰ Με την μείωση, λοιπόν, της μη

αμειβόμενης οικιακής εργασίας το κράτος καλείτο τώρα να καλύψει έμμισθα τις οικιακές υπηρεσίες (εκπαίδευσης, φροντίδας, αρωγής, φύλαξης, ασφάλισης κ.ά.), εξέλιξη που εξώθησε στην έκρηξη των κοινωνικών δαπανών.⁶¹ Παρόλο που η απασχόληση γυναικών αυξήθηκε, αυξήθηκε και η γυναικεία φτώχεια, όπως δείχνει το παράδειγμα των ΗΠΑ, έτσι που ο γάμος να αποτελεί όλο και περισσότερο μια βασική παράμετρο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των γυναικών. Σε μεγάλο βαθμό η εξέλιξη αυτή οφείλεται στα χαμηλά ημερομίσθια, στην μερική απασχόληση, αλλά και στην αύξηση των διαζυγίων και στην ανεργία των ανδρών κυρίως στον αφροαμερικανικό πληθυσμό. Το 1981 το 41,7% των αφροαμερικανικών οικογενειών είχαν γυναίκα ως αρχηγό οικογένειας,⁶² ποσοστό που αυξήθηκε στις επόμενες δεκαετίες. Ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού εξαρτώνται από επιδοματικές παροχές. Και εδώ δεν ανήκουν μόνο άνεργοι αλλά και εργαζόμενοι, κυρίως στις ΗΠΑ και την Μεγάλη Βρετανία, χώρες που έχουν καταργήσει το κατώτερο ημερομίσθιο.⁶³

Αν η αύξηση των κοινωνικών δαπανών που ήρθε ως συνέπεια του μερικού εκχρηματισμού της οικιακής εργασίας συνέβαλε στην δημοσιονομική κρίση του κράτους, η μαζική ένταξη της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία όξυνε την κρίση αντιπροσώπευσης, καθώς οι άτυπες μορφές εργασίας, στις οποίες απασχολούνταν κυρίως οι γυναίκες, βρίσκονταν εκτός των προστατευτικών ρυθμίσεων του κράτους πρόνοιας, οι οποίες αφορούσαν πρωτίτως τη βιομηχανική (αντρική) εργασία (συλλογικές συμβάσεις κ.ο.κ.). Όταν πάνω από το 50% της αμερικανικής εργατικής τάξης, αλλά και εκείνης άλλων χωρών, είναι γυναίκες εργάτριες που απασχολούνται στις πιο ανειδίκευτες και κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας,⁶⁴ χωρίς ή με μερική συνδικαλιστική εκπροσώπηση, η οποιαδήποτε αντιπροσωπευτικότητα του κράτους πρόνοιας μετατρέπεται σε παρωδία. Στο "μεταβιομηχανικό τοπίο" η γυναικεία απασχόληση φαίνεται να αναλαμβάνει πολύ περισσότερο απ' ό,τι η ανδρική τη λειτουργία του εφεδρικού στρατού εργασίας συμπιέζοντας τους μισθούς. Και αυτό γιατί η αύξηση της αμειβόμενης απασχόλησης των γυναικών προκύπτει, όπως αναφέρει η C. Hakim, τουλάχιστον στη Μεγάλη Βρετανία από την αντικατάσταση θέσεων εργασίας πλήρους απασχόλησης με θέσεις μερικής απασχόλησης, αφενός, και από την αύξηση από το 1988 και μετά θέσεων πλήρους απασχόλησης, αλλά σε μια περίοδο οικονομικής ύφεσης και εκτόπισης της συνδικαλισμένης ανδρικής εργασίας (ανθρακορυχεία, μεταλλουργία), αφ' ετέρου.⁶⁵

Παρόλο που οι εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών που ανήκουν στα μεσαία στρώματα έχουν μειωθεί, έχουν αυξηθεί οι ανισότητες μεταξύ των ιδίων των γυναικών. Ο νέος κοινωνικός καταμερισμός εργασίας που διαμορφώνεται από την μετανάστευση και την ευελιξία των εργασιακών σχέσεων αλλά και από την απόδομηση του κράτους πρόνοιας τείνει να επαναφέρει προκαπιταλιστικούς διαχωρισμούς κύρους, όπως ανάμεσα σε κυρίες και υπηρέτριες. Φαίνεται λοιπόν πως η κοινωνική απελευθέρωση και η κοινωνική ανέλιξη των πρώ-

των που απασχολούνται στην επίσημη αγορά εργασίας εξαρτάται από την εργασία στην ανεπίσημη αγορά εργασίας των δευτέρων. Από την άλλη αθρόα εισοδος των γυναικών στην παραγωγή εντείνει την κοινωνική διαφοροποίηση στο εσωτερικό του γυναικείου πληθυσμού διαμορφώνοντας μια τριαδική στρωμάτωση. Από τη μια γυναίκες με εκπαιδευτικό κεφάλαιο και τίτλους σπουδών που απασχολούνται σε υψηλόμισθες θέσεις, δίπλα σε γυναίκες που εργάζονται ως ανειδίκευτες εργάτριες και από την άλλη γυναίκες που εργάζονται ως οικιακές υπηρέτριες, οι οποίες δίνουν ουσιαστικά τη δυνατότητα σε γυναίκες της μεσαίας τάξης να εισέλθουν στην αγορά εργασίας και να ανεληχτούν.⁶⁶ Συνεπώς η κοινωνική κατηγορία "φύλο" αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας διαμεσολαβείται για να μορφοποιηθεί στη συνέχεια στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει παραπέρα αναγωγίμη αναλυτική κατηγορία, γιατί αυτό θα σημαίνει, όπως και με άλλες έννοιες (φυλή, εθνότητα κ.λπ.) τη φυσιοποίηση των κοινωνικών ανισοτήτων. Η παράμετρος του φύλου μόνο στη δυναμική σχέση της με την κοινωνική τάξη συμβάλλει στην κατανόηση των δυνατοτήτων και των περιορισμών των γυναικών, καθώς όπως είδαμε εμπεδώνεται και μια νέα στρωμάτωση στο εσωτερικό του γυναικείου φύλου (με αναφορά στην ταξική δομή), η οποία εντείνει με τη σειρά της την κρίση αντιπροσώπευσης του κράτους πρόνοιας.

Συμπέρασμα

Οι αλλαγές στην κοινωνική δομή επιβάλλουν μια άλλη σχέση αντιπροσώπευσης στην κοινωνία, η οποία καθιστά ανενεργή εκείνη που βασίστηκε στη "συναίνεση" της εργατικής τάξης με το κεφάλαιο (κράτος πρόνοιας). Ολοένα και περισσότερο η διατήρηση του κράτους πρόνοιας εξαρτάται από τη στάση των μεσαίων στρωμάτων. Ωστόσο το πρόβλημα δεν αντιμετωπίζεται με τον αφορισμό αυτών των στρωμάτων, τα οποία με τον εκκεντρικό ατομισμό και τις μεταϋλιστικές αξίες τους "προκαλούν" ενδεχομένως τον "κόσμο της εργασίας". Υπάρχει πάντα η δυνατότητα ενός καθολικού κοινωνικού κράτους, το οποίο θα καλύπτει εν μέρει και τις ανάγκες αυτών των στρωμάτων, ώστε να συναινέσουν πολιτικά σ' ένα εξορθολογισμένο και δικαιότερο σύστημα ανακατανομής (μέσω της φορολογίας), ή της υποχώρησης στις ειδικές κοινωνικές πολιτικές που θυμίζουν την κοινωνική αρωγή του 19^{ου} αιώνα και οδηγούν στον στιγματισμό των αποδεκτών. Για την κυρίαρχη άποψη η χρηματοδότηση καθολικών κοινωνικών πολιτικών, δεδομένης της δημοσιονομικής κρίσης του κράτους, φαντάζει ως εξωπραγματική. Ωστόσο οι καταστάσεις αυτές δεν προέκυψαν από το πουθενά. Αυτές οφείλονται σε συγκεκριμένες πολιτικές, οι οποίες ευνόησαν συγκεκριμένα στρώματα του πληθυσμού (χρηματιστικο-οικονομικές ελίτ κ.ά.) ενώ εξώθησαν άλλα στην ανεργία και τη φτώχεια. Συνεπώς, εφόσον διαμορφωθεί μια ευρεία κοινωνική συμμαχία με βασική αξίωση την αποκατάσταση των ανισοτήτων και των αδικιών, κι εδώ ο ρόλος των μεσαίων στρωμάτων είναι ιδιαίτερα σημαντικός, αυτή μπορεί να

γίνει μέσω ενός ανακατανημητικού συστήματος⁶⁷ προς όφελος ολόκληρης της κοινωνίας. Αυτονόητο πως αυτό θα αφορά πρωτίστως κοινωνικά στρώματα, τα οποία έχουν συσσωρεύσει στην κατοχή τους μέσα και πόρους, αποκλείοντας άλλα από την πρόσβαση σ' αυτά.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Η έννοια των νέων μεσαίων στρωμάτων έχει βεμπεριανή προέλευση και προσδιορίζει στρώματα του πληθυσμού των οποίων η διαπραγματευτική ικανότητα στην αγορά βασίζεται στους εκπαιδευτικούς τίτλους και στην επαγγελματική ειδημοσύνη, σ' αντίθεση με τα παραδοσιακά Εξαιτίας της ιδιαίτερης θέσης τους στον καταμερισμό εργασίας αυτά τα στρώματα αποσπών από το κοινωνικό πλεόνασμα, δηλαδή από από την εργασία άλλων, αμοιβές που είναι πάνω από το κόστος παραγωγής ή αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης. Βλ. E.-O. Wright, *Class, Crisis and the State*, New Left Books-Verso, London 1978, σελ.56 και σελ. 75.
- 2 Α. Μοσχονάς, *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, Οδυσσέας, Αθήνα 2005, σελ. 225 και σελ. 226.
- 3 G. Espring-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge 1990.
- 4 R. Kreckel, *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*, Campus, Frankfurt 2004, σελ. 157.
- 5 T.-H. Marshall και T. Bottomore, *Η ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, μτφρ. Ο. Στασινοπούλου, Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ. 64 και σελ. 78.
- 6 Βλ. και Α. Δεδουσόπουλος, *Οι αναδιαιρέσεις στην παραγωγή*, Τυπωθετώ-Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2002.
- 7 Σχεδόν το 90% του καθηγητικού σώματος των Grande Écoles προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα της γαλλικής κοινωνίας. P. Bourdieu, *Der Staatsadel*, (UVK), Konstanz 2004, σελ. 93. Κάθε δεύτερος φοιτητής των πανεπιστημίων Oxford και Cambridge προέρχεται από την Upper Class και έχει επισκεφτεί ένα από τα 500 περίπου Public Schools του Ηνωμένου Βασιλείου με δίδακτρα έως 19.100 λίρες το έτος. A. Adonis και S. Pollard, *A Class Act. The Myth of Britains' Classless Society*, Routledge, London 1997, σελ. 24 κ.ε., και P. Μίλιμαντ, *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, μτφρ. Ν. Μπαλή, Πολύτυπο, Αθήνα 1984, σελ.113.
- 8 Στασινοπούλου, Ο., *Ζητήματα σύγχρονης πολιτικής: Από το κράτος πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό πλουραλισμό. Φροντίδα και γήρανση. Η σύγχρονη πλουραλιστική πρόκληση*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 38.
- 9 Π. Ροζανβαλόν, *Το νέο κοινωνικό ζήτημα. Επανεξετάζοντας το κράτος πρόνοιας*, μτφρ. Σ. Κακουριώτης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σελ.122 και σελ. 130.
- 10 G. Carchedi «On the Economic Identification of the New Middle Class», Scoot, J. (επιμ.), *Class: Critical Concepts*, Routledge, London 1996.
- 11 Βλ. Η. Kriesi «Νέα κοινωνικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 11, 1998, σελ. 9 και σελ. 11.
- 12 C. Offe, *Κοινωνία της εργασίας*; Νήσος, Αθήνα 1993, σελ. 221.
- 13 C. Offe, *ό.π.*, σελ. 223.
- 14 J. Glarke, «"Δεν υπάρχει κανένα μέρος σαν...": πολιτισμοί της διαφοράς», στο: Λ. Λεοντίδου (επιμ.), *Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών. Πρόγραμμα Σπουδών στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό*, Πάτρα 2001, σελ. 75.
- 15 D. Harvey, *The Condition of Postmodernism*, Blackwell, Oxford 1989, σελ. 251.
- 16 F. Jameson, *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- 17 D. Harvey, *ό.π.*, σελ. 156).
- 18 Θ. Αλεξίου, *Εργασία, εκπαίδευση και κοινωνικές τάξεις. Το ιστορικο-θεωρητικό πλαίσιο*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, σελ. 375).
- 19 Θ. Αλεξίου, *ό.π.*, σελ. 203.
- 20 P. Bourdieu, *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*, Suhrkamp, Frankfurt 1996.
- 21 Βλ. και Μ. Ολσον, *Η λογική της συλλογικής δράσης. Δημόσια αγαθά και η θεωρία των ομάδων*, μτφρ. Δ. Γράβαρης, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σελ. 28 και σελ. 30.
- 22 Z. Bauman, *Intimations of Postmodernity*, Routledge, London-New York 1992, σελ. 52 κ.ε.
- 23 U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt 1996, σελ. 122.
- 24 U. Beck, *ό.π.*
- 25 Π. Ροζανβαλόν, *ό.π.*, σελ. 265.
- 26 Π. Ροζανβαλόν, *ό.π.*, σελ.268 και σελ. 269. Είναι αυτή η απομάκρυνση της κοινωνιολογίας από την αναλυτική σημασία του μοντέλου των "κοινωνικών τάξεων" που την οδήγησε σύμφωνα με τους L. Boltanski και E. Chiapello στην περιθωριοποίησή της ως επιστήμης. L. Boltanski και E. Chiapello, *Der neue Geist des Kapitalismus*, UVK, Konstanz 2003, σελ. 345.
- 27 Π. Ροζανβαλόν, *ό.π.*, σελ. 256 και σελ. 258.
- 28 L. Boltanski και E. Chiapello, *ό.π.*, σελ. 334 και σελ. 663.
- 29 K. Eder «Klasse, Macht und Kultur. Zum Theoriedefizit der Ungleichheitsforschung», στο: A. Weiß και C. Koppetsch και A. Scharenberg και O. Schmidtke (επιμ.), *Klasse und Klassifikation. Die symbolische Dimension Sozialer Ungleichheit*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2001, σελ. 28.
- 30 Ν. Πουλιαντζής, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο Αθήνα 1989, σελ. 178.
- 31 J. Bischoff «Ende des Rheinischen Modells. Über die Erschöpfung des Evolutionspotentiale des Fordismus», στο: J. Klages και P. Stutynski (επιμ.), *Kapitalismus am Ende des 20. Jahrhunderts*, VSA, Hamburg 1997, σελ. 35.
- 32 Ντ. Χαρβεύ «Η γεωγραφική άγνοια χρησιμοποιείται ως πειθαρχικός μηχανισμός», *Ενθέματα, Κυριακάτικη Αυγή* 27-2-2005, και U. Menzel, *Globalisierung versus Fragmentierung*, Suhrkamp, Frankfurt 1998, σελ. 193 κ.ε.
- 33 Σύμφωνα με τους P. Hirst και G. Thompson η επένδυση μεγάλης κλίμακας στην υποδομή των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και μακροπρόθεσμων εμπορικών πιστώσεων σε αυτές θα αναζωογονούσε σημαντικά τον τομέα των κεφαλαιουχικών αγαθών και θα συνέβαλε στη μείωση της ανεργίας (ηπειρωτικός κενύσανισμός). P. Hirst και G. Thompson, *Η Παγκοσμιοποίηση σε Αμφισβήτηση*, μτφρ. Θ. Πελαγίδης, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σελ. 314.
- 34 M. Swyngeedouw «Βέλγιο: εξηγώντας τη σχέση μεταξύ του Vlaams Blok και της πόλης της Αμβέρσας», στο: P. Heinsworth (επιμ.), *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-πολιτική-κόμματα*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σελ.246 και σελ. 247.
- 35 A.Giddens, A., *Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften*, Suhrkamp, Frankfurt 1984, σελ. 354.
- 36 Δ. Γράβαρης «Στοιχεία για μια θεωρία της κοινωνικής πολιτικής», στο: Π. Γετίμης και Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σελ. 54.
- 37 M. Mann, M., "Ruling class strategies and citizenship", στο: M. Bulmer και A.-M. Rees (επιμ.), *Citizenship today: The contemporary relevance*, UCL Press, London 1996.
- 38 M. Douglas και B. Isherwood, *The Worlds of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*, Routledge, London-New York 1996.
- 39 Ντ. Χελντ, *Μοντέλα δημοκρατίας*, Στάχυ, Αθήνα 1995, σελ. 224.
- 40 R. Inglehart, *Modernisierung und Postmodernisierung. Kulturelle, wirtschaftlicher und politischer Wandel in 43 Gesellschaften*, Campus, Frankfurt 1998, σελ. 334.
- 41 S.-M. Lipset «Der "Faschismus", die Linke, die Rechte und die Mitte», στο: E. Nolte (επιμ.), *Theorien des Faschismus*, Kiepenheuer-Witsch, Köln 1976, σελ. 459, και L. Boltanski και E. Chiapello, *ό.π.*, σελ. 27.
- 42 R. Inglehart, *ό.π.*, σελ. 352.
- 43 R. Inglehart, *ό.π.*, σελ. 51 και σελ. 360.

- 44 S. Hradil, *Die Sozialstruktur Deutschlands im internationalen Vergleich*, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2004, σελ. 210 και σελ. 211 (πίνακας 7,1 και 7,5).
- 45 S. Hradil, *ό.π.*, σελ. 226.
- 46 O. Lewis, *La vida*, Random House, New York 1969.
- 47 J. Habermas, *Theorie des Kommunikativen Handelns*, Suhrkamp, Frankfurt 1981, τόμος II, σελ. 512.
- 48 Z. Bauman «Η αριστερά ως αντι-κουλτούρα της νεωτερικότητας», στο: Γ. Βέλτσιος (επιμ.), *Η διαμάχη. Κείμενα για την νεωτερικότητα*, Πλέθρο, Αθήνα, 1990, σελ. 24.
- 49 Θ. Αλεξίου «Κοινωνική πολιτική και κράτος πρόνοιας», *Ο Πολίτης* 96, 2002.
- 50 I. Culpitt, *Welfare and Citizenship. Beyond the Crisis of the Welfare State?*, Sage, London 1992.
- 51 P. Hainsworth «Εισαγωγή: η ακροδεξιά», στο: P. Heinsworth (επιμ.), *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-πολιτική-κόμματα*, μπφρ. Θ. Αθανασίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σελ. 60.
- 52 N. Britten και A. Health «Women, men and social class», στο: E. Camarnikow/κ.ά. (επιμ.), *Gender, class and Work*, Heinemann, London 1983. Ωστόσο ο J. Goldthorpe επιμένει πως η θέση του ατόμου στην κοινωνική δομή προκύπτει από την κοινωνική κατάσταση του (ή της) αρχηγού του νοικοκυριού που συνήθως είναι άνδρας. Επομένως μονάδα ανάλυσης θα πρέπει να παραμείνει η οικογένεια και όχι το άτομο, δηλαδή η σύζυγος. Εφόσον θεωρήσουμε πως η αυξανόμενη συμμετοχή των παντρεμένων γυναικών στην παραγωγή αλλάζει τη θέση της οικογένειας στην κοινωνική δομή, όπως ισχυρίζονται οι N. Britten και A. Health, τότε θα πρέπει να δεχτούμε σύμφωνα με τον Goldthorpe, ότι οι γυναίκες δεν βρίσκονται πλέον "στην περιφέρεια του συστήματος των τάξεων". Θα πρέπει δηλαδή να αντιμετωπίσουμε το γυναικείο φύλο ως ξεχωριστή κοινωνική τάξη. Αυτή η θεώρηση οδηγεί σύμφωνα με τον ίδιο –ο οποίος αντιμετωπίζει μάλλον τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας ως οριζόντια μορφή ανισότητας– στην υπόσκαψη της έννοιας των κοινωνικών τάξεων ως αναλυτικής κατηγορίας. J. Goldthorpe "Women and class analysis: in defense of the conventional view", *Sociology* 17, 1983.
- 53 A. Witz, *Professions and Patriarchy*, Routledge, London 1992.
- 54 R. Castel, *Die metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit*, UVK, Konstanz 2000, σελ. 344.
- 55 H. J. Stacey αναρωτιέται μήπως τελικά ο φεμινισμός ήταν αυτός που συνέβαλε στον "μεταβιομηχανισμό" και στην προλεταριοποίηση της γυναίκας; Stacey, J., *Der Feminismus als Gebutshelferin des "Postindustrialismus"*, *Leviathan* 2, 1987.
- 56 D. Smith, «Women, the Family and Corporate Capitalism», στο: M. Stephenson, *Women in Canada*, New Press, Toronto 1973.
- 57 D. Smith, *ό.π.*
- 58 E.-O. Wright, *Frauen in der Klassenstruktur*, στο: V. Bader (επιμ.), *Die Wiederentdeckung der Klassen*, Argument, Hamburg 1998.
- 59 Η συμπερίληψη της απλήρωτης οικιακής εργασίας στο ακαθόριστο εθνικό προϊόν της Γερμανίας θα σήμαινε με βάση τις τιμές του 1992 την αύξησή του κατά 42%. F.-X. Kaufmann, *Herausforderungen des Sozialstaates*, Suhrkamp, Frankfurt 1997, σελ. 101.
- 60 M. Στρατηγάκη, *Φύλο, εργασία, τεχνολογία*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1996.
- 61 X. Kaufmann, *ό.π.*, σελ. 55.
- 62 J. Stacey, *ό.π.*, σελ. 233 και σελ. 234.
- 63 L. Boltanski και E. Chiapello, *ό.π.*, σελ. 25.
- 64 E.-O. Wright/κ.ά. «The American Class Structure», *American Sociological Review* 47, 1982.
- 65 C. Hakim «The Myth of rising female employment», *Work, Employment and Society* 7, 1993.
- 66 B. Young «The "Mistress" and the "Maid" in the Globalized Economy», *Socialist Register* 2001, The Merlin Press, London 2001.
- 67 Να υπενθυμίσουμε ότι στις ΗΠΑ και τον Καναδά η φορολογία εισοδήματος είναι 10% υψηλότερη απ' ό,τι στις χώρες της Ευρώπης. Συνεπώς υπάρχουν όλα τα περιθώρια άσκησης πολιτικής μέσω της φορολογίας χωρίς να αμφισβητηθεί στα σοβαρά η ιδιοκτησία. H. Ganßmann, *Politische Ökonomie des Sozialstaates*, Westfälisches Dampfboot, Münster 2000, σελ. 152.